शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
अलङ्कार विवेचनम्
सा० द० दशमः परिच्छेदः

विरोधाभासासङ्गत्योरलङ्कारयोः विवेचनम् ।

विरोधाभासः — वस्तुतो विरोधाभावेऽपि यत्र कारणविशेषवशात् विरोधः प्रतीयते, पर्यवसाने तस्य परिहारोऽपि भवति तत्र विरोधाभासनामकोऽलङ्कारो भवति । उक्तं च साहित्यदर्पणे —

'विरुद्धमिव भासेत विरोधोऽसौ ।' इति

उदाहरणं यथा —

'इयं विशालाऽपि च भूरिशाला
विराजते संस्कृतपाठशाला ।'

अत्र विशाला पदस्य विगता शाला यस्याः इत्यर्थकरणेन शालारहिताऽपि भूरिशाला कथं स्यादिति विरोधः प्रतीयते । 'विशाला' इत्यस्य 'विस्तीर्णा' इत्यर्थकरणे विरोध परिहारात् विरोधाभासोऽलङ्कारः ।

असङ्गतिः — कार्यस्य कारणस्य च विभिन्न देशवर्तित्वं वर्ण्यते चेत्तदा असङ्गतिनामालङ्कारो भवति । उक्तं च साहित्यदर्पणे —

'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः' । इति

उदाहरणं यथा —

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः
सा पीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रयैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥'

अत्र कारणानां नायिकागतत्वं कार्याणां चात्मगतत्वमिति भिन्न देशत्वात् असङ्गतेरलङ्कारोदाहरणम् इति ।

उपेन्द्र झा
27/9/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
पुरैनिया, पूर्णियाँ

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
वेणीसंहार नाम नाटकस्य श्लोक व्याख्या

'लाक्षागृहानलविषान्न सभाप्रवेशैः
प्राणेषु वित्तनिचयेषु च नः प्रहृत्य।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकेशान्
स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥१

श्लोकोऽयं वीररस प्रधाने वेणीसंहार नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कात् उद्धृतोऽस्ति। अत्र नटेन कथितं 'स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः'। इत्याकर्ण्य क्रुद्धो भीमसेनः सहदेवम् प्रति कथयति – 'मयि अपि जीवति धार्तराष्ट्राः कथं स्वस्थाः भवन्ति इति'।

धार्तराष्ट्राः लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषु वित्तनिचयेषु नः च प्रहृत्य, पाण्डववधूपरिधान केशान् च आकृष्य मयि जीवति सति स्वस्था भवन्तु।

धार्तराष्ट्राः = धृतराष्ट्रस्य आत्मजाः दुर्योधनादयः। लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः – लाक्षागृहे = जतु भवने, अनलः = अग्निः, स च विषान्नञ्च = गरमिश्रितान्नं, तस्य प्रयोगस्तेन, सभाप्रवेशैः – सभायां = संसदि प्रवेशस्तेन = द्यूतार्थं क्रीडार्थं आह्वाने इत्यादिभिः उपायैः। प्राणेषु = जीवनेषु। वित्तनिचयेषु - वित्तानां = धनानां, निचयाः = राशयस्तेषु। नः = अस्मान्। प्रहृत्य = प्रहारं कृत्वा। पाण्डववधूपरिधानकेशान् - पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां वधू = भार्या पाञ्चाली, तस्याः परिधानं = वस्त्रं, केशाः = कचानि, च तान् = द्रौपदीपरिधानीय वस्त्रकेशान् आकृष्य। मयि = भीमसेने। जीवति सति = प्राणान्धारयति सति। स्वस्थाः = कुशलिनः भवन्तु = सन्तु। किमिति शेषः।

अत्र वसन्ततिलका वृत्तम्। तल्लक्षणं
'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः।

इति

उपेन्द्र झा
27/7/20
एसो० प्रो० साहित्य
रा० आ० सं० महाविद्या
कुरुक्षेत्र, ऋषियाँ

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाम नाटकस्य श्लोकव्याख्या।

प्रथमाङ्कात्-

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद् भूयसा पूर्वकायम्।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद् वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥'

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः संस्कृत साहित्याकाशे रविरिव भासमानः, कालिदासकाव्यविचक्षितैः, संस्कृतसाहित्यलक्षणभूतः महाकविना कालिदासेन विरचितः अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कस्य राजा दुष्यन्तस्य आखेट वर्णनप्रसङ्गात् उद्धृतोऽस्ति। प्रसङ्गेऽस्मिन् एकत्र स्यन्दनस्थो रथारूढो राजा दुष्यन्तो मृगमनुसरन् धनुर्बाणं आकृष्येव तथापि स मृगोऽतीव दूरे चलति। राजा सूतं कथयति-

(सोऽयमिदानीमपि) अनुपतति स्यन्दने ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुः बद्धदृष्टिः, शरपतनभयाद् भूयसा पश्चार्धेन पूर्वकायं प्रविष्टः, अर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः दर्भैः कीर्णवर्त्मा (अयम्) पश्य उदग्रप्लुतत्वात् वियति बहुतरं उर्व्यां तु स्तोकं प्रयाति।

(सः अयं = मृगः इदानीमपि = साम्प्रतमपि इयद्दूरं गमनेऽपि) अनु = पश्चात्, पतति = समागच्छति, स्यन्दने = रथे, ग्रीवा = कन्धरा, तस्याः भङ्गेन = परावर्तनेन अभिरामं मनोहरं यथा स्यात्तथा, मुहुः = भूयो भूयः, बद्धा = दत्ता दृष्टिः = चक्षुर्येन सः, शरस्य = बाणस्य पतनं = पातः, तस्य भयात् = भीतेः भूयसा = बहुलेनाधिकं यथा स्यात्तथा पश्चार्धेन = शरीरस्यार्धेन = पश्चाद्भागेन पूर्वकायं कायस्य = शरीरस्य पूर्वं = पूर्वभाग इति तत्र प्रविष्टः = सङ्कोचितः, अर्धावलीढैः = अर्धचर्वितैः श्रमेण = परिश्रमेण विवृतं = व्यात्तं यत् मुखं = आननं तस्मात् भ्रंशिभिः = पतनशीलैः दर्भैः = तृणैः कीर्णः = व्याप्तः वर्त्म = मार्गो यस्य सः अयं = मृगः पश्य = अवलोकय उदग्रम् = उन्नतं च प्लुतं = कूर्दनं तस्य भावस्तस्मात् वियति = आकाशे बहुतरम् = अधिकतरम् उर्व्यां = पृथिव्यां तु स्तोकम् = अल्पं प्रयाति = धावति।

अत्र मृगस्य स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिरलङ्कारः। 'स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम्' इति। अत्र नृपनिष्ठोत्साहस्य व्यञ्जनाद् वीरो रसः तथा च मृगनिष्ठस्य भयस्य अभिव्यञ्जनात् भयानको रसः। स्रग्धरा वृत्तम् - 'म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात्।

उपेन्द्र झा
27/9/20
[illegible] साहित्य
[illegible] महाविद्यालय
[illegible]